

HANA ŘEHULKOVÁ

RACIONALISMUS VE FILOZOFII A ESTETICE KARLA ČAPKA

Nejen Čapkovo dílo literární, které se často dotýká otázek relevantních pro filozofii, opravňuje badatele k zájmu o filozofické myšlení Karla Čapka. Čapek filozofii studoval, zajímal se o filozofické otázky, své názory na některé z nich formuloval i v rámci své činnosti novinářské, sledoval a recenzoval odbornou filozofickou literaturu své doby a jeho filozofické myšlení rovněž nelze odmyslet od souvislostí spojujících jeho názorový vývoj s T. G. Masarykem.¹ Přesto mezi jeho díla toliko filozofická lze bezesporu řadit de facto pouze jeho texty studentské – prvním z nich je původně seminární práce *Pragmatismus čili filozofie praktického života* (tiskem 1918, 1925), druhým pak disertace *Objektivní metoda v estetice se zřením k výtvarnému umění* (1915).

Pragmatismus je častým výchozím bodem pro zkoumání Čapkovy filozofie a to i přes to, že Čapek sám se k učení pragmatismu nikdy bezezbytku nepřihlásil, naopak zdůrazňoval, že se jedná o filozofický směr, který je pro něj inspirující toliko v obratu ke každodenní skutečnosti, ke svobodě ducha a rozhodování a k jedinečnosti jako takové.² Nelze opomenout Čapkovo odmítnutí pragmatické teorie pravdy a relativismu, ze kterého byl přesto opakovaně nařčen a proti kterému se vymezoval v textech jako např. *Těměř kus noetiky* (1934) nebo *O relativismu* (1926). Čapek nezpochybňoval objektivitu pravdy věcí samých, nýbrž poukazoval na omezení spojená se schopností jejich poznávání či hodnocení, která však nejsou důvodem pro upuštění od snah o nikdy nekončící zpřesňování získávaných poznatků.

¹ Srov. Jan Zouhar, Filozofie, světový názor, tvorba, in Štěpán Vlašín (et al.), *Kniha o Čapkovi*, Praha: Československý spisovatel 1988, s. 69–88.

² Srov. Karel Čapek, *Pragmatismus čili Filosofie praktického života*, in týž, *Univerzitní studie*, Praha: Československý spisovatel 1987, s. 263–338: 329–334.

Právě způsob poznávání, jakým lze nahlédnout co nej přesněji objektivní stavu věcí, se tak pro Čapka stává opakovaně významným tématem jeho tvorby umělecké i odborné. V jeho odborníky méně komentované rané práci *Objektivní metoda v estetice se zřením k výtvarnému umění* je za nástroj objektivního poznání uměleckých děl označen rozum.

Zklamal nás rozum?

V roce 1934 publikoval Čapek v *Přítomnosti* příspěvek s názvem *Zklamal nás rozum?*, ve kterém reagoval na tzv. „križi noetiky“: „[...] že prý nás zklamal rozum. Neposkytl nám odpovědi na všechny naše mučivé otázky; nedal nám spočinouti v jistotě víry a nespasil naší duši; nevede nás k jasnému a konečnému cíli, neokřídli nás slepou a vášnivou odvahou, i buď zavržen a nahrazen něčím jiným. Veď nás instinkt, vůle nebo víra: jen když budeme vedeni, jen když nebudeme váhat v nejistotách, jen když bude tady nějaká imperativní síla, která nám vykáže cestu.“³ Čapek se v textu snaží o rehabilitaci rozumu a umírněné racionality v souladu se svým filozofickým myšlením ovlivněným jak pragmatismem, tak i umírněným realismem Masarykovým. „Zklamal nás rozum opravdu? Kdyby nám někdo řekl, že ho zklamalo kladivo, jelikož jím nemohl požnout obilí nebo spravit díru v kalhotách, soudili bychom, že to zklamání je zbytečné a že kladivo není na to, aby se jím spravovaly kalhoty. [...] Sebevětší pokrok ve fyzikální chemii nám nepomůže rozřešit dejme tomu sociální otázky; ale není hloupě malomyslné se nad tím zachmuřit a prohlásit, že zklamala věda a selhal rozum?“⁴ Obdobně jako zmíněné kladivo, chápe Čapek rozum jako nástroj k řešení problémů, který je nutné používat vhodným a přiměřeným způsobem v těch situacích, které mu přísluší. Jeho omylnost a nutnost neustálého zpřesňování považuje Čapek za úděl tohoto nástroje v rukou člověka. „[...] celý vtíp rozumu je právě v tom, že neustále zklamává, že pořád naráží na své hranice, na nové otázky a nejistoty, na věci neobsažené v dosavadním poznání; tedy že pořád musí hloubat a vynalézat a hledat nová a další řešení [...] rozum je váhání mezi alternativami a zkoušení nových možností. Nebudeme na něm žádat slepou jistotu, ale také mu můžeme důvěřovat, že nás nezavede do slepých uliček.“⁵

³ K. Čapek, *Zklamal nás rozum?* In týž, *O umění a kultuře III*, Praha: Československý spisovatel 1986, s. 583–589: 583.

⁴ *Ibid.*, s. 584.

⁵ *Ibid.*, s. 585.

Zklamání rozumem může dle Čapka znamenat trojí: (1) být zklamán pomalostí a náročností práce s tímto nástrojem (např. že stále ještě nemáme lék na nějakou nemoc); (2) být zklamán jeho omezenými prostředky (tedy že rozum nemá intenzitu a stabilitu víry a dokonce naráží na své meze nebo přehodnocuje své výsledky); (3) rozum zklamává v reakci na dobu, ve které již nelze obsáhnout všechny poznatky. První dvě pomyslná selhání rozumu vedou dle Čapka k únavě a omrzelosti rozumem. Třetí selhání stojí na mylné identifikaci rozumu s „orgánem na dělání poznatků“, tedy s jakousi množinou informací. Onu únavu z těžké práce s nástrojem, jakým je rozum, chceme často překonat jinými nástroji, zajišťujícími poznání rychleji nebo snadněji – takovými mohou být cit, instinkt, nebo vnuknutí. Jenomže takto generované znalosti nejsou dle Čapka plnohodnotnými poznatky, protože se nevztahují ke skutečnosti a nesplňují požadavek ověřitelnosti, srozumitelnosti a vyjádřitelnosti. Tímto důrazem na praktický racionalismus, který může být chápán i jako jistý druh každodenní vědeckosti, poukazuje Čapek na úlohu racionalismu v běžném životě ve vztahu k praktickému jednání vztahujícím se ke skutečnému, tedy v Čapkově terminologii k objektivnímu. „Z hlediska osobního hrdinství byl Don Quijotův zápas s obry prvotřídním heroickým výkonem; ale pokud nám poněkud záleží na skutečnosti, musíme uznat, že to byl pouze zápas s větrnými mlýny.“⁶ Ve výsledku tak vlastně žádná alternativa k rozumovému jednání neexistuje, lze jednat buďto rozumově, i když rozumové jednání nemusí vést k žádanému výsledku, nebo slepě.

Objektivní metoda v estetice se zřením k výtvarnému umění

Již ve své disertační práci Čapek podmiňuje tzv. objektivní estetiku racionalismem, když se pokouší o řešení jednoho ze základních estetických problémů, který se týká sporu mezi objektivitou a subjektivitou krásy. Vychází z odmítnutí psychologismu, a tím částečně i estetického subjektivismu, proti kterému je kladen trojí požadavek estetické objektivity: (1) krása je intuitivně součástí skutečnosti věci samé; (2) i vkus rozlišuje mezi pravou a zdánlivou krásou; (3) praxí potvrzovaná teze o objektivnosti umění a umělecké práce.⁷ Cílem jeho práce pak je pokusit se nalézt cestu, jak lze z osobního prožitku krásy dospět k poznání její objektivity. „Jediné, co bezprostředně o kráse víme, je náš osobní požitek. Ale existuje ještě jeden

⁶ K. Čapek, Zklamal nás rozum? ..., s. 588.

⁷ Srov. K. Čapek, Objektivní metoda v estetice se zřením k výtvarnému umění, in: *týž, Univerzitní studie...*, s. 123–260: 151–153.

specifický zájem o krásu, zásadně zaměřený ke krásnému předmětu. Je to teoretický zájem, jehož úkol je ozřejmit si krásu objektu a získat ji pro vědomí v její předmětné určitosti. “⁸ Podle Čapka zažíváme subjektivní estetický dojem, který však reaguje na estetický předmět (tedy v Čapkově terminologii umělecké dílo), jenž je nositelem objektivních vlastností (jako je symetrie, monumentálnost atd.), které vnímáme jako estetické. Estetický soud je pak dle Čapka zprávou o „estetické situaci“, která je průsečíkem těchto dvou skutečností: „Předmět, to ‘ v soudu, to je krásné ‘ znamená zprvu, pokud odkazuje na zážitek, něco zcela určitého, daný názor, předmět evidentní záliby; teprve ve vlastním kontextu soudu stává se něčím naprosto neurčitým, co teprve má být určeno a zpřítomněno. Tím uvolňuje se estetický soud ze své závislosti na zážitku a osamostatňuje se; pokračujícím určováním předmětu pojímá do sebe celou, miněnou ‘ skutečnost. “⁹ Estetické soudy jsou tedy v Čapkově pojetí platné coby racionálně nahlížené popisy estetického předmětu, resp. uměleckého díla. V této „popisné“ charakteristice se však dle Čapka estetický soud vyčerpává v tom smyslu, že není základem pro estetické hodnocení, které zůstává i nadále čistě subjektivní. „Estetickým soudem je připsána předmětu jistá hodnota, kdežto předmětné poznatky určují jeho vlastnosti; hodnota pak není vlastnost objektu, nýbrž souhlas nitra s objektem. Čistě objektivní poznání hodnoty není tedy možno; objektivní soudy mohou vystihnouti předmět, ne však jeho hodnotu pro nás, a tedy také ne jeho vlastní estetickou povahu. “¹⁰ Jinak řečeno, estetická objektivita vychází z estetické zkušenosti, ale aby mohl být splněn požadavek objektivity, musí být estetická zkušenost racionálně uchopena. K tomuto racionálnímu náhledu dochází dle Čapka prostřednictvím „estetického rozumění“, které je druhem estetické recepce, jež odhlíží od subjektivního vnímání a racionálně uchopuje objektivní vlastnosti estetického předmětu. „Estetické rozumění je obecný typ estetické recepce, jehož cílem je co možná objektivní prezentace estetického předmětu; přičemž, estetický předmět ‘ znamená věcně fundovanou jednotu a souvislost estetických dat, tedy skutkovou povahu věci; a přičemž, objektivní ‘ prezentace je ta, která je zaměřena k předmětu všemi prostředky zkoušky, kontroly a srovnávání, a tím překračuje bezprostřední subjektivní estetickou recepci směrem metodické objektivizace. [...] ‘Rozumění ‘ je objektivní metoda estetická především v tom smyslu, že je výhradně zaměřena k samotnému estetickému objektu, a tedy se co možná podle něho spravuje. “¹¹

⁸ Ibid., s. 132.

⁹ Ibid., s. 164.

¹⁰ Ibid., s. 166.

¹¹ Ibid., s. 194.

Takto formulovaná objektivní metoda má být nejen nástrojem estetiky, ale také umělecké kritiky. Estetika má usilovat o co nejucelenější souhrn zjišťovacích soudů o uměleckých dílech a hledat v nich apriorní pojmy teorie umění. Ve vztahu k umělecké kritice je pak dle Čapka cílem racionální nahlédnutí kvalit uměleckého díla a jejich popis – v tomto smyslu jej lze označit spíše za přívržence Černého racionální kritiky než Šaldovy kritiky citové. Takto pojatá umělecká kritika se tak stává součástí předmětu estetiky. *„Objektivní estetika tedy je teoretické studium uměleckých děl přihlížející k jejich estetické, individuální, skutečné povaze. Podle toho každá kritika dosahující čiře teoretické úrovně, všechny formální analýzy a monografické studie uměleckých děl náležejí do objektivní estetiky.“*¹² Vrátime-li se k původní otázce Čapkovy práce, pak jedinou cestou z estetického subjektivismu je právě rozumové nahlédnutí a racionalizace estetických soudů: *„Je-li vše, co je nám esteticky bezprostředně dáno, subjektivní, zůstává ještě celý okruh toho, co nám není bezprostředně dáno: soudy popisné a analyzující, kritika a rozumění, a prezentovaný obsah těch intelektuálních činností, estetický předmět. Zde tedy lze založiti estetiku nepsychologickou, jež pracuje nikoliv s dogmatickým nebo naivním předpokladem, nýbrž s metodickým cílem objektivnosti. Tím, že objektivita v estetických problémech není předpokládána, nýbrž naukově hledána, jsou odstraněny noetické potíže, jež posud vázaly každý pokus o vykročení z estetického subjektivismu.“*¹³

Lze však uvažovat, zda v Čapkově teorii objektivní metody nedochází ve vztahu k umělecké kritice k protiintuitivnímu závěru: je-li jedinou možností objektivní umělecké kritiky racionální popis a analýza uměleckého díla, je v Čapkově pojetí, které odmítá možnost stanovení objektivní hodnoty, kritika nutně nehodnotící. Současně právě odpověď na otázku po hodnotě toho kterého díla od výroku umělecké kritiky zpravidla očekáváme. Nabízí se proto jediné východisko – spolehnout se na skutečnost, která je běžnou praxí potvrzována, že výroky o hodnotě v rámci umělecké kritiky jsou vždy subjektivní výroky daného kritika, nebo vyjmout uměleckou kritiku z programu objektivní estetické metody.

¹² *Ibid.*, s. 241.

¹³ *Ibid.*, s. 242.

ANOTACE

**RACIONALISMUS VE FILOZOFII A ESTETICE
KARLA ČAPKA**

Karel Čapek publikoval v roce 1934 příspěvek s názvem Zklamal nás rozum?, ve kterém reagoval na to, co označuje „krizí noetiky“. Zaměřil se na rehabilitaci racionality v její umírněné verzi, tak jak ji vnímal v souladu se svým pojetím poučeným pragmatismem, objektivismem i gnoseologickým realismem Masarykovým. Příspěvek se pokusí interpretovat roli racionality v Čapkově filozofickém myšlení a představit některé konsekvence tohoto pojetí směrem k jeho objektivní estetické metodě.

Klíčová slova: Karel Čapek, racionalismus, objektivismus, estetika

SUMMARY

**RATIONALISM IN PHILOSOPHY AND AESTHETICS
OF KAREL ČAPEK**

Karel Čapek published paper The Reason That Filled Us? in 1934, where he responded to the so called „epistemological crisis“. He focused on rehabilitation of rationality in its moderate version, so how you react to it from point of view of pragmatism, objectivism and Masaryk's gnoseological realism. The paper tries to interpret the role of rationality in Čapek's philosophical thinking and introduce some consequences of this approach towards his objective aesthetic method.

Key words: Karel Čapek, rationalism, objectivism, aesthetics

Mgr. Hana Řehulková, Ph.D.
Seminář estetiky FF MU
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
Česká republika
hanarehulkova@email.cz